

Микола Неврлий

ЛЮДОВІТ ШТУР ДІАЛЕКТИЧНИЙ*

Знати основи й джерела національної культури держав світу, в першу чергу сусідних, є необхідно не тільки політикам і дипломатам, але й масмеріям, політологам і взагалі кожній культурній людині в цивілізованому світі, особливо в часах нашої бурхливої доби. З цього погляду українцям варто глибше ознайомитися з суспільно-культурним розвитком невеликого, але сильного духом словацького народу, першу невеличку працю про якого написав ще 1909 року Василь Доманицький. Хоч вона вже в дечому й перестаріла, але те, що в ній він підкреслив, є актуальне й сьогодні: національна свідомість словаків є значно вища від українців. Чому саме і дякуючи чому й кому, скажемо даліше. Імпульсом до нашої праці було й те, що І.Франко й Д.Чижевський, кожний в іншому часі й обставинах, помітили, що словаки особливо цікавий народ у слов'янському світі.

Оскільки західним українцям, котрі як чехи й словаки належали до Австро-Угорщини й були в орбіті західноєвропейської культури, словаки були більш-менш відомі, східним українцям, як ми переконались, вони залишились майже невідомими. Їхнє життя й розвиток відбувались у інших умовах, як українців, які в цілому належать до східних слов'ян. Відмінний розвиток чехів і словаків виявився вже в добі Просвітництва, яке вважаємо першою фазою національного відродження слов'янських народів. Відомо, що Просвітництво в Західній Європі було раніше й інтенсивніше ніж у Східній Європі. Просвітители виступали проти феодального ладу, вимагали встановлення більш прогресивних суспільних відносин, вважали освіту за рушійну силу суспільного поступу.

Оскільки в Австрійській монархії за т. зв. йозефінських реформ (від царя Йозефа) певні зрушення в цьому напрямку були, в Росії Катерина I, "романсуючи" зі своїм лібералізмом" з Вольтером, в дійсності посилювала кріпацтво й самодержавство. Значні відмінності в розвитку східних і західних слов'ян були також у добі т. зв. Весни слов'янських народів, тобто за революції 1848 року, коли у Празі відбувся Перший з'їзд слов'янських народів, який вважають за другий, вершинний етап слов'янського відродження. Перебуваючи довгий час під гнітом двох монархій — українці під орлом царської Росії, а чехи й словаки ліберальної Австро-Угорщини, вони жили й розвивались досить відмінно. В царській Росії за найменший вияв національної свідомості каралось в'язницями й засланням у Сибір, в ліберальній Австро-Угорщині, хоч і поневолювали слов'ян, доля їхня була легшою: конституція їм забезпечувала участь у парламенті, дозволяла організувати національно-суспільні товариства у вигляді Матиць (в Галичині Просвіт), мистецьких колективів, господарських спілок та ін. Вони могли видавати книжки й газети, відкривати театри й музеї тощо.

Оскільки будитель і лідер словацького національно-визвольного руху Людовіт Штур (1815—1856) міг у Австро-Угорщині кинути рукавичку мадярським асиміляторам, оголосивши 1848 р. у сеймі Меморандум словацького народу на оборону прав словаків, Шевченко в абсолютистичній Росії, де Україна була лиш

* Стаття подається в авторській редакції.

колонією та де відбувалась жорстока русифікація неросійських народів, цього зробити не міг. За свої революційні, надихані вселюдськими ідеалами й патріотизмом вірші, але й за участь у таємному славофільському Кирило-Методіївському Братстві (1845–47), він був депортований на 10 років у сибірську каторгу.

Ці відмінності в суспільному ладі обидвох монархій мали вплив не тільки на розвиток поневолених слов'янських народів, але й на характер діяльності й долю їх будителів і лідерів. Людовіт Штур – син учителя в Угровці, був не тільки будителем, поетом і вченим, який досліджував історію, життя й діяльність слов'ян, але передовсім політиком. Ще під час навчання в гімназії, а потім лицеем в Братиславі, він стає членом Чесько-слов'янського товариства, виступає з першими літературними творами й бере жваву участь у національно-суспільному русі своєї поневоленої батьківщини. 1838 року він від'їздить на студії в Німеччину до Галле. По дорозі зупиняється в Празі й знайомиться зі своїм славним земляком П.Й.Шафариком, котрий першим науково досліджував етногенезу слов'ян. Повернувшись з Німеччини Штур стає процесором слов'янських мов і літератур у Братиславі, 1843 кодифікує словацьку літературну мову, 1845 р. одержує дозвіл видавати Словацьку народну газету з додатком Орел татранський. 1847 р. місто Зволен обирає його послом до угорського сейму. Все це допомогло йому активізувати життя словаків на боротьбу за свої права. 1848 р. Штур виголосив у сеймі свою останню промову, захищаючи права словаків на свою рідну мову й гостро тавруючи мадярських асиміляторів.

Після поразки словацького протиугорського повстання 1848–49 рр. й після смерті свого брата Кароля, Штур в розпачі й крайній депресії пише 1851 р. свій останній трактат “Das Slawenthum und die Welt der Zukunft” (Слов'янство і світ майбутнього), котрий викликав гостру дискусію й розчарування в колі визначних славістів. За те, що Штур під впливом російських реакційних слав'янофілів, які скотилися до панрусизму й обожання царя, закликав у цьому трактаті словаків перейти на російську мову й православ'я, першим скритикував його П.Й.Шафарик, закинувши йому зраду ідеалів молодости, тобто права кожного слов'янського народу на свою рідну мову й розвиток власної культури й духовности. Гостро засудили цей неочікуваний і повний протиріч твір Штура також чільні чеські, словацькі, польські й українські славісти (Вольман, Осуський, Мраз, Гіллер, Чижевський та ін.).

Що ж в цілому йдеться у цьому творі? “Слов'янство і світ майбутнього” охоплює окремі частини загальної історії слов'янства, його автор боліє гіркою долею поневолених слов'янських народів, шукає шляхів для її поліпшення. Великий син словацького народу еволюціонував від молодечих ідей слов'янської взаємности Яна Коллара й П.Й.Шафарика через полонофільство до русофільства, яке в часах жорстокого поневолення слов'ян мало прогресивне значення, бо ж було заборолом проти германізації й мадяризації, преферувало Росію як захисницю слов'ян. У Штуровому протиставленні Схід-Захід, декларованого російськими слов'янофілами, евідентний генетичний зв'язок з ученням німецької класичної філософії (Гердер, Гегель, Шлегель, Шопенгавер, Кант та ін.), а також з поглядами й рухами західних (Палацький, Гавлічек, Фріч та ін.) і південних (Крижанич, Ткадлац, Гай та ін.) слов'ян. Гердеризм виявився у Штура у візії гегемонії слов'ян у майбутньому. Те, що його критика західного лібералізму, який вже тоді мав хиби й недостатки, живилася не тільки російськими панславістами, але й самою дійсністю, треба щиро привітати. Ця критика актуальна й сьогодні. Штур був знеохочений і розчарований не лишень поразкою згаданого вище словацького протимадярського повстання, але й зрадою цісаря, який обіцяв словакам підтримку, але такої не дав.

Одночасно Л.Штур був приголомшений і смертю брата, який залишив йому семеро незабезпечених дітей. Він з болем спостерігав, як за тихої згоди Відня йде далі мадяризація та як гірко й зухвало захищаються чехи проти германізації. Бачучи, що західні політики байдужі до болів і страждань слов'ян, Штур у повній депресії вирішив, що єдиний порятунок у Росії, яка імпонувала не тільки своїми просторами й кількамільоновим військом, але й визначною літературою й наукою.

Не випадково, що рукопис “Слов’янства і світу майбутнього” довгий час знаходився в архіві. Вперше його видав в оригіналі чеський славист Йозеф Їрасек у Братиславі 1931 року, збагативши його цінними коментарями. Перший слов’янський переклад цього твору вийшов 1867 року по російському. “Вже після першого російського видання Штурового “Слов’янства і світу майбутнього” – пише словацький історик В.Метула – появились серйозні сумніви щодо автентичности цього передсмертного послання великого Словака слов’янським народам. Висловили їх люди, котрі знали всю попередню творчість і діяльність Людовіта Штура, а особливо його, освячену демократизмом боротьбу за соціальну й національну еманципацію свого народу й інших поневолених слов’янських народів. Поляк Агатон Гіллер, котрий з автопсії знав вельми добре словацькі справи й змагання, вже в половині 70-х років XIX ст. застановлявся над загальною неясністю Штурових поглядів і сумнівався, чи взагалі то були його погляди та чи не належать вони російським видавцям його трактату, котрих відкрито підозрівав з фальсифікації. Дивували його особливо хвалоспіви на адресу російського царизму й російських відносин, котрі, як йому здавалось, були начебто “всунені чужою рукою” до цього твору. Оскільки йдеться про сам цей твір, вважав його за найслабший зі всіх Штурових праць і підкреслює, що загальну оцінку Штура треба робити не на основі цього твору, але на основі заслуг, котрі собі зискав як словацький громадянин і письменник” (Historický časopis 4, Bratislava 1990). З таким підходом ми погоджуємось.

Росіянам вельми імпонував русофільський дух, а особливо сервільне закінчення цього Штурового твору. Два російські видання (1867, 1909) ще більше наблизили словаків до “матушки” Росії й посилили між ними русофільство. В контексті слов’янських програм середини XIX ст. цей Штуровий трактат є одним із т. зв. славізмів західних слов’ян, висловом політичної думки словаків доби Весни слов’янських народів. З листування Штура з протоєреєм Російського посольства у Відні М.Ф.Раєвським довідуємось, що живим і виразно царофільським інформатором словацького вченого про Росію був саме цей протоєрей М.Ф.Раєвський, якого польські й українські дослідники відкрили як агента “Третьего отделения”. Саме тому Л.Штурові і його поколінню, званого штурівцями, не було відомо про дві Росії: Росію царську, виразно імперську, що поневолювала Україну, Білорусь, вільнолюбні кавказькі народи та ін., і Росію революційну, очолювану Шевченком, Герценом, Чернишевським та іншими борцями проти самодержавства.

Оцінюючи Штурове “Слов’янство і світ майбутнього” чеський славист Франк Вольман, вдячним слухачем котрого був на університеті і автор цієї студії, написав, що “Російський панславизм у крайній формі панрусизму появився у тій добі у неросійських слов’ян лиш у Штура, де знизився на найнижчий щабель офіційної уварівської трійці: самодержавіє-православіє-народність і був виразом пригноблення і особистого розчарування” (Slavismy a antislavismy za Jara národů, Praha 1968).

Таку саму оцінку цього невдалого Штурового трактату дали й нинішні словацькі вчені: “В своєму подиві (Росії. – М.Н.) зайшов Штур так далеко, що хотів під її керівництвом об’єднати всі слов’янські народи і скріпити їхню єдність православієм і спільною для всіх російською мовою. Таким чином він занедбав прогресивні ідеали й включився до спільного русла з глашатаями російського панславизму, від якого й черпав усі відомости про тогочасну Росію” (Encyklopédia slovenských sepisovateľov 2, Bratislava 1984).

Недавно, одначе, появилася й відмінна оцінка цього твору, який після 150 років вийшов нарешті 1993 р. в словацькому перекладі. У вступі до цього видання словацький публіцист С.Бомбік пише, що “йдеться про твір, який мав очевидний вплив на формування культурної й політичної ідентичности словацької інтелігенції”. З цим можна погодитись. Дальше цей самий автор думає, що згаданий Штуровий трактат може стати ідеологією для сучасного словацького покоління. В цьому, одначе, можна сумніватися. Сучасна Словаччина прямує на Захід. Більш

прагматично підійшов до цього трактату словацький політик Мілан Годжа: “Чи Штур спрямував духовне життя на Словаччині на вірний шлях — це є основне питання нашого національного відродження” (Československý rozkol, 1920).

З виразно філософським розумінням оцінив цю романтичну “лебедину пісню” Дмитро Чижевський у своїй праці *Stúrova filozofia života* (Штурова філософія життя), виданій у Братиславі 1941 року. Розгляд політичного прицілу Штура в цій праці базує український вчений на Штуровому розумінні єдності цілого й часткового в діалектиці Гегеля: “Штур зайшов даліше від висновків усих слав’янофілів, жадаючи повну гегемонію Росії над усима слов’янськими народами. Таким чином, він знову повертається до Гегелевої ідеї, яку перед тим залишив, що тільки держава творить і забезпечує народу історичний характер. Штур не вірить у можливість продуктивного розвитку культури без власної держави. А Росія (якої він, нажаль, не знав. — *М.Н.*), як здається йому, і є тою державою, котра може забезпечити розвиток слов’янським народам. У філософському розгляді Штурових поглядів не можемо зупинитись на хибах його уяв про Росію, яких є вельми багато. Намагаємось, одначе, зрозуміти, чому і як він дійшов до своєї особливої концепції, котра, думаємо, становить суть усих його ідеалів. Думаємо, що й тут він керований тими самими ідеалами, які становлять зміст його філософського світогляду: уявою єдності духовної, як чогось позитивного в понятті цілості, в якій поодинокі частини не зникають, але затримують самостійність і життєвість”. У висновках Д.Чижевський підкреслює, що “Штур готовий пожертвувати живу своєрідність слов’янських народів. Хочє навіть усунути різниці в релігії!.. Дальший крок слов’ян до духовної єдності бачить у запровадженні єдиної для усих слов’ян літературної мови — російської”.

Задумуючись над долею цього своєрідного Штурового твору, з якого С.Бомбик пропонує навіть утворити ідеологію, Чижевський констатує, що цей твір “не є цілком закінчений, або є наслідком внутрішньої кризи Штура, яка настала після того, коли всі надії слов’ян були знищені”.

Особливо цей твір Л.Штура спричинив те, що його почали вважати запеклим русофілом, людиною некритичною щодо тогочасного життя й відносин у Росії, хоч так однозначно воно не було. Деякі послідники писали про Штура, але не прочитали як слід всієї його творчости. Докладно ознайомившись із його спадщиною, в якій є також чимало симпатій, а деколи й подиву до України, її історії й культури, прийдемо до висновку, що його русофільство відповідало слов’янофільству доби романтизму, чим охоплювало теж позитивне відношення до інших народів царської імперії. Штурові не було тяжко зрозуміти прагнення українців, які були тотожні зі словацькими. Сприймав він їх, очевидно, стримано, обережно, нехотячи нарушити традиційно доброго відношення до Росії. Треба підкреслити, що “Російське дубище”, тобто єдина тоді могутня слов’янська держава, була в нього — і всього його покоління — візією держави оборонної, єдиною, котра може захистити словаків і чехів та інших поневолених слов’ян від германізації й мадяризації.

Штурові знання й відомости про Україну дотеперішні дослідники його життя й творчости не помічали, недооцінювали або навіть ігнорували й перекручували, деколи навіть свідомо замовчували, щоб не розгнівати “батюшку царя”, а пізніше й можновладців у Кремлі. Людовіт Штур про українське питання й українсько-російські роздори частково знав, але як прагматичний політик усвідомлював, що імперська позиція і авторитет Росії в Європі були для тогочасних словацьких інтересів важливішими. Щира симпатія Штура до України та його тверезе розуміння українського історично-культурного середовища, яке виростало на спільній словенській і власній козацькій традиції, що впливає з багатьох його творів, не дозволяють його характеризувати як крайнього й беззастережного русофіла.

Відкіля ж черпав Л.Штур відомости про Україну, її історію й культуру? Насамперед це були твори П.Й.Шафарика, його *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten* (1826, Історія слов’янських мов і літератур

всих племен), Слов'янські старожитности (1837), Слов'янський народопис (1842) та інші фундаментальні праці про слов'ян, які поклали основи для славістики. П.Й.Шафарик один з перших визнав окремішність української мови від російської й накреслив межі України від Карпат до Кубані. Живі відомости про Україну діставав Штур безпосередньо від О.Бодяньського й І.Срезневського, які тоді подорожували по Чехії й Словаччині та з якими він особисто познайомився.

Про зацікавлення словацького вченого Україною свідчить його дружний лист до І.Срезневського, писаний з Модрої 6.6.1855: "Превельми радів би, коли б одержав ще Твою "Запорозьку старину", останню збірку Максимовича, Метлинського "Народные южнорусские песни", Киев 1852, "Руськое весілля" Левицького, Перемишль 1835, "Народные белорусские песни", 1853, "Piesenki gminne ludu Pinskiego" Zenkiewicza, Kovno 1851, і нарешті, оскільки можна, і "Україну від початку до Б.Хмельницького", Київ 1843. Чимало різних відомостей про Україну мав також Штур з тогочасної чеської, словацької, російської, польської й німецької періодики, в якій в добу романтизму виходило не тільки багато перекладів з українського фольклору й літератури, але й розвідок про історію й культуру України.

Найширше виявив Л.Штур свої знання про Україну — на ті часи в Західній Європі досить скупі й поверхові — у своїй фольклористичній праці "O národných písňích a rovestech plemen slovanských" (Про народні пісні й перекази слов'янських племен), яка вперше вийшла по-чеському в Празі 1853 р. Штур у ній охопив багатющий фольклор слов'янських народів, з якого понад 40 пісень взяв з різних збірок українського фольклору. Акцентуючи в них етичний і соціальний зміст, а також слов'янський дух тої чи іншої української пісні, він порівнює її з подібною в іншій слов'янській країні. Особливу увагу звертає він на українські думи, які — згідно з О.Бодяньським — порівнює з сербським героїчним епосом.

"Думи українські — пише він — також оспівують героїство богатирів козацьких, головно визначних отаманів: Хмельницького, Нечая, Морозенка та інших, або й мужів, славних героїзмом, як напр. Дмитра Вишневецького (тобто Байду. — *М.Н.*), який і під час смертельних мук глузував з ворогів". Особливу увагу присвячує Штур думі "Про втечу трьох братів з Азова": "Безмежна саможертвенна любов найменшого брата до старших братів і всієї родини оспівується в козацькій думі "Втеча трьох братів з Азова". Цю думу словацький дослідник назвав перлюю слов'янської народної поезії, подаючи її в словацькій транскрипції з українського оригіналу. Подібно він цитує й відому українську історичну думу "Ой, Морозе, Морозенку", підкреслюючи в ній жаль і смуток України за своїм легендарним героєм, на зміну котрого повинен прийти новий визволитель України.

Вельми цікаві згадки про деяких діячів української культури включав Л.Штур до циклу свїх славістичних праць. В статті "Заслуги слов'ян у європейській цивілізації" він згадує основоположника нової української літератури Івана Котляревського (1769—1838), а поруч нього Тимка Падуру — польського романтика, який писав вірші українською мовою (Лірник, Запорожець, Гетьман та ін.), спілкувався з декабристами й був ув'язнений російським царизмом. Будучи також музикантом, він поклав деякі свої вірші на ноти.

Для нашої теми є емінентно важлива Штурова оцінка гетьмана Івана Мазепи (1639-1709), який у нього — всупереч російським історикам — виступає у виразно позитивному світлі. Інтерпретуючи Пушкінову "Полтаву", Штур пише: "В Мазепі знову бачимо старого отамана козаків, змальованого в найщирішій любові до чарівної дочки доброго Кочубея, що навіть коли б кохання Мазепи до неї було б нейгарячіше, його душа була сповнена великою думою й бажанням очолювати вільне козацтво й таким чином цю найглибшу любов до Кочубеєвої дочки отаман жертвує для високих цілей і своїх державних замірів. З цього бачмо, який дух його опанував, що навіть найпалкіша любов, чарівно змальована з самого початку Пушкіним, Мазепу анітрохи не відхиляла від його задумів" (Пісні Бранка Радичевича).

Важливо нагадати, що Л.Штур був другим визначним словаком після Данієла Крмана, котрий у своєму "Itinerarium"i (1703—1709) назвав Мазепу "козацьким

Генієм” і зрозумів його змагання здобути свободу для поневоленої України. Можна припустити, що Штур докладніше довідався про українського гетьмана від І.Срезневського, з яким познайомився під час своїх студій в Галле 1840 року.

Неменшим свідченням того, що Штур цікавився й прихильно відносився до українців є також його публіцистичний виступ проти мадярської газети “Pesti Hirlap”, яка 1846 року в 625 числі паплюжила закарпатських українців і називала їх образливо “Rusznákok”. На закид цього органу, що начебто словаки хочуть, щоб русини прийняли словацьку мову за свою, словацький вчений відповів, що це неправда, що “у них є своя чудова русинська мова. Це, здається, хтось інший бажає, щоб русини відкинули свою рідну мову задля іншої”, – відповів резолютно мадярським асиміляторам Л.Штур.

З архівних матеріалів про київське таємне славофільське Кирило-Методіївське Братство (1845–1847), яке вперше висунуло ідею вільної федерації незалежних слов'янських народів, відомо, що Штур і його прибічники (звані як штурівці) про нього частково знали, хоч перша звістка про арешти професорів київського університету й інших українських славофілів на Україні їх шокувала. Словаки спершу ніяк не могли зрозуміти, що борців за слов'янську ідею арештують у слов'янській Росії, яку вони обожали і вважали захисницею слов'ян. Всю правду про діяльність і революційний характер цього Братства, яке хотіло знищити монархію й запровадити в Росії республіканський лад, Штур і штурівці довідатись не могли, бо ж царизм затаював і недопускав відомостей про Кирило-Методіївське Братство. Правда й фактичні дані про розгром цього славофільського Братства значно збагатили б Штурові відомості про Україну, піднесли б їх на вищий, суспільно-політичний рівень.

Все те, однак, що знав про Україну, її історію й культуру Великий син словацького народу аж ніяк не дозволяє зараховувати його до крайних і запеклих русофілів. Особливо супротивитися цьому його виразно позитивна оцінка гетьмана Мазепи, якого царська історіографія в імперських цілях назвала зрадником і разом з вірним цареві православним Синодом наклала на нього анафему. З усього сказаного випливає, що Л.Штур, як і чимало інших визначних вчених, діячів і політиків, постать більш усього діалектична. Найвірніше переконаємось у цьому, протиставляючи два протилежні полюси в його творчості – закінчення його останнього трактату, гетьмо скритикованого прогресивною критикою, і його історично вірну оцінку гетьмана Мазепи, довгий час замовчувану. Наш висновок засвідчить також сумлінний і всесторонній, поданий в інтенції sine ira et studio, розгляд спадщини цього великого Словака.

м. Братислава

ПАМ'ЯТКА ДЛЯ АВТОРІВ

Журнал “Слово і Час” висвітлює питання історії, теорії та сучасної практики літературного руху, загальнокультурного життя. Виходячи з принципів об'єктивності та плюралізму, редакція не вважає за обов'язкове поділяти всі погляди й положення авторів, завдяки чому зберігає і природний ґрунт для конструктивної полеміки.

Неодмінними вимогами до матеріалів, що подаються на розгляд редколегії, є достеменність наведених фактів, посилань на всі використані джерела, точність у цитуванні.

Статті та інші матеріали (крім листів) подаються до редакції українською мовою, обсягом не більше друкованого аркуша; посилання розміщуються внизу сторінки.

Статті подавати в комп'ютерному наборі – як текстовий файл без переносів у словах у текстовому редакторі Microsoft Word у розширенні RTF на стандартній дискеті; можна надсилати електронною поштою: jour_sich@iatp.org.ua; www.word-and-time.iatp.org.ua.

До дискети обов'язково мусить бути подана виразна роздруковка статті у 2-х примірниках, виконана шрифтом не менше 14 кегля через 2 інтервали 28 рядків на сторінці.

До статті додаються: анотація (на 600-800 знаків), ключові слова, а також прізвище, ім'я та по-батькові автора й назва статті – усе англійською, українською та російською мовами.